

РОЗДІЛ 2 ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. УРБАНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП

Лариса ФИЦИК

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
larysa_fytsyk@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5953-2018*

Ігор ФИЦИК,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціальних і правових дисциплін
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
fytsykigor@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0035-6376*

***Анотація.** У публікації на основі аналізу праць дореволюційних, радянських та сучасних російських істориків досліджені особливості першого етапу урбанізації в Російській імперії, який хронологічно охоплював період з останньої третини XVIII до кінця XIX ст., фактори, які були пов'язані з його перебігом, їх вплив на демографічні та соціально-економічні процеси в російських містах. Показано динаміку урбанізаційних процесів та вплив держави з її регулюючим впливом на формування та розвиток міської мережі. Встановлено, що ступінь розвитку та логіка урбанізації в Росії значно відставали від західно-європейських країн, а позитивні зрушення, які спостерігалися у розвитку міст і міського населення, були пов'язані з процесами індустріалізації та модернізації останньої третини XIX ст.*

***Ключові слова:** урбанізація, початковий етап російської урбанізації, урбанізаційні процеси, модернізація, міста, міське населення, Російська імперія.*

До ключових суспільних змін ХІХ ст. належали демографічні трансформації. Модернізаційні процеси, які відбувалися в Росії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяли поступовому переходу від традиційного суспільства до сучасного, від аграрного до індустріального, а їх наслідком стала активізація урбанізаційних процесів, суть яких полягала в переході від

сільського до міського співтовариства, у зростанні чисельності міст та їх населення.

Найважливішими показниками урбанізаційних процесів, які відбувалися у Росії впродовж другої половини XIX і у XX ст., були радикальні зміни місця і ролі міст у суспільстві, насамперед в економічному житті, та розповсюдження поселень міського типу. Вони характеризувалися швидкими темпами та кардинальними перетвореннями усіх сторін суспільного життя на міських засадах: виробничої, соціально-демографічної і соціальної структур, стосувалися зміни якісного складу населення, структури його зайнятості, способу життя, менталітету та ін. Темпи урбанізації мали прямий вплив на швидкість історичного процесу.

У широкому плані урбанізація була основним вектором розвитку Росії у XX ст., складаючи фундаментальну, базову для суспільства частину історичних змін. Саме соціальні зрушення, якість населення мали визначальний вплив на історичний процес, і у цьому сенсі урбанізація виступає своєрідним інтегратором різнорідних впливів всіх цих змін, формуючи, у кінцевому рахунку, саму нову людину, її спосіб життя, відповідну їй культуру. Тому ступінь урбанізації суспільства стає однією з головних характеристик його якісного стану і представляє так звану «людську сторону» модернізації.

Слід зазначити, що історичний аспект проблеми урбанізації, особливо стосовно Росії, практично ще не вивчений. З огляду на це, розгляд загальноросійської історії через призму урбанізаційних процесів дозволяє відобразити різноманітність загальноісторичного процесу та збагатити історичну науку новими конкретними фактами і подіями.

Актуальність вивчення особливостей урбанізації в Росії пов'язана не тільки з комплексом її сучасних складних соціально-економічних та демографічних проблем, але й їх витоками, пов'язаними з деформованими процесами модернізації країни у XIX – на початку XX ст., які стали об'єктом дослідження істориків-урбаністів та фахівців у галузі історичної демографії.

Витоки російської урбанізації слід шукати у тих змінах, які переживало середньовічне місто. У різних країнах цей процес мав свої особливості, які визначалися темпами і характером індустріалізації, особливостями політичного режиму, місцем держави у процесах модернізації суспільства. Відрізнялися і часові характеристики початкового етапу урбанізаційного процесу, особливо у порівнянні із західноєвропейськими аналогами.

У російській історичній науці сформувалися свої підходи до вивчення урбанізації як особливого етапу в історії міст і російського суспільства у цілому. Початок вивчення урбанізації у дореволюційній російській історіографії пов'язаний з іменем В. П. Семенова-Тян-Шанського, який провів аналіз існуючої системи розселення, приділивши особливу увагу характеристиці та генезі російських міст. У праці дослідника «Город и деревня в европейской России» були проведені спостереження, які стосувалися початкового етапу урбанізації країни. Зокрема, він звернув

увагу на таке характерне для тогочасної Росії явище, як наявність так званих «уявних міст», які тільки називалися містами, а фактично залишалися сільськими поселеннями¹.

Урбанізаційному процесу в Росії у XIX – на початку XX ст., його теоретичному аналізу було присвячено ґрунтовну працю радянського дослідника А. Рашина, який продовжив кращі традиції російської статистичної науки дореволюційного періоду².

У пострадянський період з'явилися праці, у яких проблеми урбанізації складають предмет спеціального дослідження, дається оцінка рівню урбанізаційного процесу в країні до кінця XIX ст. Особливості російської урбанізації та її роль в історичному процесі розглядалися у працях сучасних російських дослідників О. Ахїєзера³, В. Глазичева⁴, О.Сенявського⁵, Г. Лаппо⁶, Л. Кошман⁷, Б. Миронова⁸, Л. Мазур⁹.

Проте слід зазначити, що у російській історіографії на усіх етапах її розвитку міська тематика не стала пріоритетною, і це особливо стосується капіталістичного періоду історії країни, з 1861 до 1917 р. Частково подібну ситуацію можна пояснити тим, що Росія не була високоурбанізованою

---

¹ Семенов-Тянь-Шанский В. П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. СПб., 1910. С. 40.

² Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 99.

³ Ахизер А. С. Город – фокус урбанизационного процесса. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 21–29.

⁴ Глазичев В. Л. Город России на пороге урбанизации. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 137–144.

⁵ Сенявский А. С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). *ВТЭ*. 2019. №1. С.133-146; Сенявский А. С. Особенности российской урбанизации. *Опыт российских модернизаций XVIII–XX века* / Под ред. В. В. Алексеева. М.: Наука, 2000. С.72–88; Сенявский. А. С. Урбанизационный переход России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты. *Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший*. М.: Наука, 2000. С. 216 –237; Сенявский. А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. 258 с.

⁶Лаппо Г.М., Полян П.М. Особенности российской урбанизации. *Мир России: социология, этнология*, 1999. Т. 8. №4. С.35–46.

⁷ Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЕН, 2008. 448 с.

⁸ Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.259–276; Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Монография. Л.: Наука, 1990. 271 с.

⁹ Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце XVIII – первой половине XIX вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9. Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени. С.286–305; Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX–XX вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. 472 с.

країною, на відміну від країн Західної Європи та США, і більша частина її жителів проживала у сільській місцевості.

Урбанізація – один із показників розвитку міста як європейського, так і російського. Це – універсальний термін, який застосовується для визначення утворення, розвитку і функціонування міст, їх розповсюдження в історичному часі і просторі, а стосовно до останніх двох-трьох століть – все частіше для характеристики зростання ролі міст у суспільстві. Вона супроводжується розширенням діяльності міських жителів, що відділяються від старої аграрної економічної та соціальної основи, набуваючи глобального характеру. Як наслідок – міська поселенська структура спирається на індустріальну основу, її соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні взаємозв'язки та взаємовпливи, і створює нову соціально-економічну організацію суспільства.

Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: воно пов'язується не тільки, і не стільки зі зростанням розмірів, чисельності міст та збільшенням кількості зосередженого в них населення, стільки з формуванням та поширенням міського способу життя.

Вивчення особливостей урбанізації неможливе без аналізу категорії урбанізаційного процесу, яка є значно ширшою за поняття урбанізації. Відомий російський історик А.Сенявський, який ґрунтовно досліджував процеси урбанізації в Росії у ХХ ст. та її ролі в історичному процесі, дав визначення урбанізаційного процесу як «... динамізму та історичної спадкоємності міського освоєння простору в рамках одного соціуму або території на протязі тривалого часу»¹.

Спираючись на попередні дослідження, слід дати уточнене визначення поняття «урбанізаційного процесу» як складової історичного процесу, сукупності множинних складних і різнопланових процесів, які супроводжуються підвищенням ролі міст та освоєнням міського простору на території певного регіону, країни, світу в цілому.

Хронологічно світовий урбанізаційний процес поділяється на 3 етапи: перший охоплював останню третину XVIII – кінець XIX ст., другий – першу половину ХХ ст., третій – другу половину ХХ – початок ХХІ століття, коли відбувся різкий перелом у динаміці процесу урбанізації².

Принциповий поворот в історичній долі міст, та й усієї світової урбанізації відбувся на першому етапі світового урбанізаційного процесу, на протязі XVIII, і особливо у XIX ст., коли був запущений процес, який радикально змінював роль міста у суспільстві. Саме початковий, найбільш тривалий етап урбанізації, отримав назву «міської революції».

---

¹ Сенявский А. С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). ВТЭ. 2019. №1. С.135.

² Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. К.: Знання, 2000. С. 187–188.

Якою ж була специфіка урбанізаційних процесів у Російській імперії на початковому етапі урбанізації та чи відповідав її рівень урбанізації динаміці світових процесів розвитку міст?

Специфіка російської урбанізації визначалася комплексом історичних, географічних, природно-кліматичних, геополітичних, цивілізаційних та ін. факторів. Проте переважно колонізаційний характер освоєння території, який проявлявся у розширенні державних кордонів, визначив особливу роль держави у містоутворенні: величезна кількість російських міст виростала із військово-адміністративних поселень, поступово розширюючи містоутворюючі функції, але зазвичай зберігала у якості основних функції, пов'язані з «государевою службою».

Основна мережа російських міст формувалася століттями. Разом з тим, закладена у кінці XVIII ст. структура міської мережі на території Російської імперії після змін і доповнень, у цілому зберігалася до революції 1917 р. Єдина абсолютистська держава визначала універсальні принципи міського розвитку на усій території, втілюючи свою політику в ініційованні державою містоутворення і залежності від нього функцій міст. Як правило, в утворенні міст провідною була адміністративна функція: чим вищим був адміністративний статус, тим відповідно більшим було місто.

Адміністративний підхід, який сформувався у XVIII ст., багато у чому відображав ще традиційні уявлення про місце і роль міст у суспільстві. У XX ст. він дещо трансформується: розвиток міської системи проходить в адміністративній площині, але з врахуванням економічних факторів і тенденцій розвитку індустріального суспільства, що підвищувало ефективність управлінських рішень.

Безпосередня «присутність держави у житті більшості міст імперії через адміністративні міські структури визначальним чином впливало на міський розвиток, формувало структуру міських поселень, їх функції, вигляд та спосіб життя їх жителів.

Зі становленням капіталістичного ринку і початком індустріалізації роль адміністративних функцій в урбанізаційних процесах поступово, хоча й повільно, знижується, і зростає значення економічних, зокрема, промислових функцій.

Таким чином, якщо у Західній Європі міста виростали з економічних інтересів міської території, то в Росії – виходячи з інтересів імперії, яка розширялася.

Вивчаючи в історичному плані урбанізаційні процеси в Росії, перш за все зіштовхуємося з проблемою її періодизації, питаннями про початок, відправну точку урбанізаційних змін. На теперішній час можна констатувати, що в історичних та соціально-культурних дослідженнях склалися два основні методологічні підходи до періодизації урбанізаційних процесів: світо-системний і модернізаційний.

Світо-системний підхід до урбанізації як до всезагального єдиного історичного процесу набув поширення у 70-х рр. ХХ ст. і був пов'язаний із західними дослідниками І. Валлерстайном, А. Г. Франком, С. Аміном та ін.¹

У контексті модернізаційної теорії урбанізація розглядається як глобальна кардинальна перебудова суспільства на міських засадах, яка співвідноситься з певною стадією історичного розвитку – переходом від аграрного суспільства до індустріального. Точкою відліку взаємозв'язаних процесів індустріалізації і урбанізації нерідко називають Промислову революцію кінця ХVІІІ ст.²

Модернізаційний підхід викликав найбільший інтерес у сучасних російських дослідників. Зокрема, досить близькою до модернізаційної теорії є позиція Б. М. Миронова, який приклав багато зусиль вивченню історії російських міст. Він, зокрема, доводить, що до середини ХVІІ ст. російські місто і село ще були єдиним соціальним, економічним та культурним простором, а процес диференціації між ними досягає свого логічного завершення у 1861 р. у зв'язку з економічним розмежуванням міського та сільського середовища³.

У рамках цього процесу розмежування дослідник виділяє дуже важливий для розуміння специфіки російської урбанізації період – 1775-1785 рр., коли відбувся офіційний розподіл міста та села з визначенням критеріїв, статусу поселення та надання нових функцій містам: не тільки адміністративних, але й культурних, інформаційних та ін.

Виходячи з логіки взаємовідносин між містом і селом Б. Н. Миронов виділяє такі стадії урбанізації російського суспільства:

- початкова (до ХVІІ ст.) – відсутність принципової різниці між містом та селом у правовому, соціальному, культурному, економічному відношенні, що властиво традиційному суспільству;

- стадія диференціації міста та села (ХVІІ – середина ХІХ ст.) як наслідок спочатку адміністративних рішень, а потім соціальних, економічних, політичних, та культурних процесів модернізації. У цих умовах усі фактори розвитку концентруються в містах і створюються передумови для трансформації та модернізації міського середовища, сприяючи поглибленню відмінностей з селом;

---

¹ Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина ХІХ–ХХ вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. С. 22.

² Там же. С. 25; Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9: *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*. С. 286.

³ Миронов Б. Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Монография. Л: Наука, 1990. С. 211.

- стадія інтеграції (друга половина XIX – початок XX ст.), коли під впливом міста урбанізаційна перебудова починає захоплювати сільську місцевість і спосіб життя, транслюючи міські стандарти і норми життя¹.

Таким чином, в рамках даної періодизації друга і третя стадії співвідносяться безпосередньо з урбанізацією.

Своєрідний синтез світо-системного та модернізаційного підходів до розуміння процесів урбанізації в Росії характерні для робіт відомого російського історика О. С. Сенявського, який запропонував наступну схему:

- перша стадія, або протоурбанізація – період, пов'язаний з виникненням і розвитком міської мережі в традиційному суспільстві (до середини XIX ст.), коли були закладені основи сучасної мережі міських поселень та сформовані механізми і традиції містоутворення і міського життя, відмінні від сільської місцевості;

- друга стадія – урбанізаційних перехід – «якісно виділена вища стадія урбанізаційного процесу, яка призводить до радикальних перетворень усього суспільства на «міських началах»². Початок цьому етапу, на думку О.Сенявського, поклали перетворення 1860-1870-х рр. і перш за все відміна кріпосного права³.

Процеси урбанізації на території Російської імперії були проявом західноєвропейських тенденцій урбанізаційних процесів, хоча і мали певні особливості у часі реалізації та результативності. Розпочалися вони, як і в країнах Західної Європи, у XIX ст., та особливо прискорилися після скасування кріпосного права у 1861 р. і завершенням промислового перевороту.

Щодо самого процесу урбанізації та її результатів у Росії думки науковців суттєво відрізняються: від виділення великих досягнень і аж до заперечення у самому праві називатися урбанізацією. Парадокс полягає у тому, що обидві аж надто полярні позиції не позбавлені підстав, адже порівняння шляхів розвитку європейських і російських міст у XVIII і XIX ст. виявляє досить велику різницю, особливо щодо стосунків між містом і його сільською периферією⁴.

Так, навіть у кінці XIX – на початку XX ст. дослідники констатували досить низький рівень урбанізованості та невисокі темпи урбанізаційного процесу в країні, а у функціональній структурі міст – збереження

---

¹ Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен: Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тянь-Шанского: Монографический сборник. М.: ОГИ, 2001. С.111.

² Сенявский А. С. Особенности российской урбанизации. *Опыт российских модернизаций XVIII–XX века* / Под ред. В. В. Алексеева. М.: Наука, 2000. С.72–88.

³ Сенявский А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. С.21.

⁴ Лаппо Г.М., Полян П.М. Особенности российской урбанизации. *Мир России: социология, этнология*, 1999. Т. 8. №4. С. 36; Ахизер А. С. Город – фокус урбанизационного процесса. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С.21–22; Глазычев В. Л. Город России на пороге урбанизации. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 137.

пріоритетності не економічних, а адміністративних функцій, що не відповідало класичним традиціям містоутворення¹.

Адміністративні чинники залишалися домінуючими на протязі усієї історії російських міст, що наклало відбиток і на урбанізаційні процеси. Головною особливістю російської урбанізації, яка кардинально відрізнялася від логіки західно-європейського урбанізаційного процесу, було те, що у формуванні та розвитку міської мережі значну роль відігравала держава з її регулюючим впливом, і це суттєво позначилося на функціях міст. Географічно ж вектор містоутворення був спрямований із «центру» на південь шляхом заселення території переважно військово-адміністративними методами.

Історично склалося так, що власне адміністративна функція і визначала статус міста. Більше того: у результаті губернських реформ XVIII ст., особливо реформи 1775 р., коли міста фактично отримали офіційний статус, адміністративний принцип містоутворення стає основним, визначаючи особливості розвитку міської мережі в умовах урбанізації.

Адміністративний підхід у XVIII столітті відображав ще традиційні уявлення про місце і роль міст у суспільстві. Процес відділення міста від сільського поселення був завершений прийняттям у 1785 р. «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи», яка закріплювала особливий статус міського поселення, а також права міщан і особливу систему управління. Міські спільноти отримали можливість участі у справах управління, причому не тільки дворяни, але й міщани, і навіть люди з нижчих верств.

Загалом, у ході реформи місцевого самоврядування 1775-1796 рр. 271 сільське поселення було перетворене у місто, а загальна їх чисельність досягла 673. До середини XIX ст. міська мережа Росії нараховувала 519 повітових та губернських міст, 122 неповітових, і 50 посадів. Та враховуючи розміри країни, вона була надзвичайно слабо розвиненою у порівнянні з іншими європейськими країнами. Так, за даними Б. Миронова, в 1857 р. середня відстань між найближчими містами і посадами в Європейській Росії складала біля 87 км., в Сибіру – 516 км.²

Поміж тим європейській континент, за виключенням його східної частини, уже в XV ст. був оповитий густою мережею міських поселень, які знаходилися один від одного у середньому на відстані 20-30 км. Так, для прикладу, до середини XIX ст. середня відстань між містами в Австро-Угорщині, Іспанії, і Франції складала від 10 до 28 км.³

---

¹ Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЕН, 2008. С. 177–178.

² Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.270.

³ Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма: (Западная Европа и Россия в V – XVII вв.): учебное пособие для студентов исторических факультетов. Москва: Просвещение, 1973. С. 26–27.

Розвиток російського міського життя залежав безпосередньо від місця, яке займали міські населені пункти в структурі економіки та державного управління. За економічною ознакою найактивніше розвивалися столиці та губернські міста, які демонстрували достатньо високі показники розвитку промисловості та торгівлі. Натомість повітові міста, створені штучно, виявилися «слабкою ланкою» урбанізації, оскільки виконання адміністративних функцій центру території не гарантувала формування необхідних предумов для створення міського середовища і нового способу життя. Саме вони стали основою так званих «уявних міст», на які звернув увагу на початку ХХ ст. відомий урбагеограф В. П. Семенов-Тян-Шанський. У своїй монографії «Місто і село європейської Росії» він назвав кількість міст в Росії – 376 і 37 посадів, у яких проживало 13% населення¹.

Л. Мазур вважає, що диференціація російських міст на «уявні» та «справжні» стала очевидною уже до середини ХІХ століття і суттєво обмежила можливі темпи російської урбанізації, надаючи їй специфічних рис².

Як показав історичний досвід, у кінцевому результаті більша частина таких міст виявилася на узбіччі магістральних шляхів урбанізації.

У цілому аналіз регіональної системи розселення у ХVІІІ – середині ХІХ ст. дозволяє проілюструвати особливості початкового етапу урбанізації. У Російській імперії він був пов'язаний з промисловим розвитком та губернською реформою Катерини ІІ, яка офіційно визначила склад міст і відповідно заклала основи міського розселення, створивши необхідні стартові умов для розвитку урбанізації.

Як не парадоксально, принципово важливий процес урбанізації на протязі другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст. проходив на фоні зменшення частки міського населення. За підрахунками Б. Миронова протягом періоду з 1742 до 1856 років вона скоротилася з 13 до 9%³. «Деурбанізація» була повсюдною, розрізнялися лише темпи.

У чому ж причини такого явища? Перша полягала у тому, що міська смерність перевищувала сільську. Скупченість населення призводила до розповсюдження інфекційних захворювань, та й у місті санітарно-гігієнічні умови того часу були гіршими за сільські, а умови праці важчими.

Другою причиною зниження ролі міського населення була слабка міграція селянства. У ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. у зв'язку зі сприятливою кон'юнктурою ринку в аграрній сфері, ведення сільського господарства

---

¹ Семенов-Тян-Шанский В. П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. СПб., 1910. С.40.

² Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9. *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*. С. 298.

³ Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.269.

було більш прибутковим заняттям за торгово-промисловою діяльністю. Ціни на сільськогосподарську продукцію зростали швидше, ніж на промислову, доходи городян не встигали за зростанням цін, внаслідок чого притік селян у міста сповільнювався, а у ряді регіонів спостерігався навіть відтік у сільську місцевість. Стримувала переселення у міста також і інтенсивна колонізація Новоросії, Північного Кавказу, Нижнього Поволжя, Південного Приуралля, яка набула грандіозних масштабів після виходу Росії до Чорного моря та зміцненням кордонів на Каспійському узбережжі у кінці XVIII ст. Так, за підрахунками С. Брука та С. Кабузана, тільки за 1782-1858 рр. у ці регіони мігрувало близько 3,6 млн. осіб¹.

Потік колоністів забирав із центральних районів потенційних мігрантів у міста та сповільнював урбанізацію. Приклад Росії у цьому відношенні не був унікальним: наприклад, у північноамериканських колоніях Англії (майбутніх США) під впливом сільськогосподарського освоєння території частка сільського населення скорочувався ще у більших масштабах – з 9-10% у 1709 р. до 4-5% у 1790 р.²

Не призводило до стабільного зростання міського зростання і так зване відхідництво (масовий тимчасовий відхід селян з місць постійного проживання на заробітки в райони з розвинутою промисловістю, де був завжди сезонний попит на робочу силу). У Росії в 1860-ті рр. ним займалося близько 1,3 млн. селян.

Крім того, в Російській імперії з великим запізненням у порівнянні з західноєвропейськими країнами відбулася промислова революція, а доіндустріальні міста, природньо, не могли надати роботу значній кількості переселенців через слабкий розвиток промисловості та торгівлі, які, до того ж, у той час далеко не завжди концентрувалися у містах.

Нарешті, зростання міст до середини XIX ст. стримувався урядовою політикою. Та найважливішим фактором, який стримував перехід селянства у міста, було кріпосне право.

Отже, у першій половині XIX ст. урбанізаційні процеси в Російській імперії проходили дуже повільно. Певні корективи, пов'язані зі зміною чисельності, соціальної структури міського населення, демографічних показників вніс початок лише промислового перевороту в 1830-х рр.

Однак, незважаючи на слабкий перебіг урбанізаційних процесів, абсолютна чисельність міських жителів Росії у цей період збільшилася. Такий висновок підтверджується, зокрема, і розрахунками радянського статиста А.Рашина на прикладі Європейської Росії (без Польщі) (табл.1.)³.

---

¹Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения России в XVIII – начале XX века. *История СССР*. 1984. №4. С.41.

² Харитонов В. М. Урбанизация в США. М., 1983. С. 8.

³ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С.86.

Таблиця 1

**Динаміка чисельності міського населення Європейської Росії
за 1811-1863 рр.**

Роки	Чисельність міського населення	
	у тис.	у % до 1811 р.
1811	2765	100
1825	3329	120,4
1840	4666	168,8
1856	5684	205,6
1863	6105	220,8

Як видно з таблиці, за 52 роки (1811-1863 рр.) чисельність міського населення Європейської Росії зросла на 3340 тис. осіб, або на 120,8%.

Поряд із загальними даними про чисельність міського населення Європейської Росії, слід акцентувати увагу на динаміці зростання населення російських міст. Дослідник звернув увагу на те, що при середньому збільшенні усього міського населення (без Польщі) з 1811 до 1863 рр. у 2, 2 рази, окремі міста в значній мірі відрізнялися за темпами зростання. Так, за цей період чисельність Миколаєва зросла у 15, 4 рази, Одеси – в 10, 8 рази, Ростова-на Дону – у 7, 3 рази. Разом з тим, за ті ж роки чисельність населення Казані, Ярославля, Астрахані та Тули збільшилася менше ніж на 20%¹.

Проте навіть після Великих реформ урбанізація проходила досить мляво: з 1856 року і до початку Першої світової війни частка міського населення збільшилася лише на 6 % (з 9 до 15, 3%). На початку ХХ ст. Росія поступалася Заходу за чисельністю міських жителів у 2-3 рази, і лише через 20 років, після війн і революцій, розпочався міський бум².

Більш швидкі темпи зростання чисельності населення Європейської Росії (без Польщі) у пореформенний період простежуються у табл. 2³.

Таблиця 2

**Динаміка чисельності міського населення Європейської Росії
за 1863-1897 рр.**

Роки	Чисельність міського населення
------	--------------------------------

¹ Там же. С. 92.

² Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен: Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тянь-Шанского: Монографический сборник. М.: ОГИ, 2001. С.177.

³ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 87.

	в тис.	в процентах до 1863 р.
1863	6105	100
1885	9964, 8	163
1897	12064, 8	198

За розрахунками А. Рашина, чисельність міського населення Європейської Росії зросла майже в останній третині XIX ст. майже вдвічі.

Позитивна динаміка чисельності міського населення підтверджується і регіональному вимірі у табл. 3¹.

Таблиця 3

Динаміка чисельності міського населення Росії за 1867-1897 рр.

	Чисельність населення в тисячах			Приріст населення в процентах з 1867 до 1897 рр.
	1867 р.	1885 р.	1897 р.	
50 губерній Європейської Росії	6543,4	9964,8	12064,8	84,4
Кавказ	424,9	669,1	1200,2	182,5
Сибір	244,5	345,1	496,6	103,1
Середня Азія	182,5	651,8	934,4	412,8
Всього	7395	11630,8	14696,0	98,6

Статистичні дані, наведені у таблиці, свідчать про те, що за 30 років (1867-1897 рр.) чисельність міського населення регіонів Росії зросла з 7395,3 тис. до 14696 тис. осіб, або на 98,6%. Темпи зростання міського населення в Росії були більш високими у порівнянні зі зростанням чисельності усього населення країни.

Високий приріст населення у досліджуваній період спостерігався у великих торгово-промислових центрах країни – Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Ризі, Катеринославі та ін. Так, за період з 1863 до 1897 рр.

¹ Там же. С.88.

найбільше зросла чисельність населення Катеринослава – у 5, 7 рази, Ростова-на Дону – у 4, 1 рази, Києва та Одеси – у 3, 6 та 3, 4 рази відповідно¹.

Позитивна динаміка процесу урбанізації у розрізі регіонів Царської Росії, яка простежувалася з 60-х рр. XIX ст., підтверджується і даними енциклопедії Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона (табл. 4)².

Таблиця 4

Міське населення Росії у 1860-х рр. і 1897 р.

Територія	1860-і рр.		1897р.	
	жителів у містах	частка міського населення на 100 осіб населення	жителів у містах	частка міського населення на 100 осіб населення
Європейська Росія	6087070	10,0	12027038	12,8
Царско Польське	1348325	25,3	2055892	21,7
Велике князівство Фінляндське	119641	6,6	281216	11,0
Кавказ	349912	8,4	1010615	10,9
Сибір	228634	7,8	473796	9,3
Середня Азія	23880	1,6	936655	12,0
Всього	8157462	10,6	16785212	13,0

Із приведених даних видно, що за пореформенний період міське населення Російської імперії зросло з 8, 1 до 16, 1 млн. осіб, тобто удвічі. Основна частина міських жителів проживала в Європейській Росії, зокрема найбільш урбанізованим районом було Царство Польське. Із показників таблиці випливає, що відбулося і стрімке збільшення міського населення Середньої Азії, однак тут слід враховувати входження нових територій у склад Росії у результаті військових дій у цьому регіоні.

У другій половині XIX ст. частка міського населення Росії і надалі залишалася низькою: в 1860-х рр. – 10, 6 осіб на 1000 жителів, коефіцієнт

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 93.

² Россия: Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Л., 1991. С. 82.

урбанізації у більшості російських губерній за даними Всеросійського перепису 1897 р. становив лише 12, 9%, а у 1913 р. – 15,27 %¹.

Щодо процесів урбанізації на українських теренах, то у містах підросійської України за матеріалами перепису 1897 р. проживало 12,42 % населення. Рівень урбанізації українських регіонів за підрахунками Т.Водотика виглядав таким чином: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11, 48%, Південь – 17, 76%. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1, 4 рази. Лівобережжя займало серединну позицію (93, 5 % від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21, 2%), або на 1/5) від середніх показників².

На повільні темпи урбанізації Правобережної України звернула увагу О. Прищепа. Так, за її даними, у Волинській губернії на 1897 р. нараховувалося офіційно 12 міст (з них 5 перебували у приватній власності) та 148 містечок (з яких лише 16 мали характерні ознаки міського способу життя).³

Дослідниця дійшла висновку, що питома вага міського населення у Правобережній Україні у 1860-х рр. становила 9,1%, а у 1897 р. – 9,6%,⁴ тобто ці показники були одними з найнижчих по імперії в цілому. Цей висновок підтверджує і Т. Водотика: «Правобережжю був притаманний, поперше, найменший рівень урбанізації (9,56% проти 12,42% усієї підросійської України). При цьому Київщина перевищувала середній рівень (12,90%), на відміну від Волині (7,82%) та Поділля (7,35%). Мешканці Правобережжя, по-друге, відзначалися малою мобільністю»⁵.

Правобережна Україна на початку XIX ст. була найменш урбанізованим українським регіоном. Висновок Д. Бовуа про те, що «людину із Заходу – навіть тогочасну – вражала неймовірна слабкість, щоб не сказати відсутність, урбанізації», підтверджено наведеними ним даними, за якими «міське» населення 12 міст Київщини включно з Києвом у 1806 р. сумарно налічувало 22676 чол.

У кожній з трьох заснованих на Правобережжі губерній належало створити по 12 повітів, тому повітовими центрами з назвами «міст» ставали невеличкі містечка, які за західними критеріями заслуговували б лише назви села. Не становили винятку і приватні містечка – приміром, у Київській

---

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 98-99.

² Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. №5. С.137.

³ Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 42, 49.

⁴ Там само. С.39

⁵ Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України... С. 132.

губернії повітовими центрами стали Богуслав – маєток Браницьких, а також Умань, Махнівка й Липовець, що належали Потоцьким.

Саме тому проблема інтеграції Правобережжя до складу Російської імперії виявилася такою складною. Чіткої межі між містами і містечками в Україні не було, хоч вважалося, що у 547 містечках в середині XIX ст. проживало 1,3 млн. осіб – 52% всього міського населення¹.

Якщо спробувати з'ясувати причини таких низьких показників темпів зростання міського населення і в цілому урбанізації в регіоні, то, насамперед, на наш погляд, слід звернути увагу на політичні, етнодемографічні та соціально-економічні особливості розвитку регіону.

Серед чинників, які стримували урбанізаційні процеси у підросійській Україні, варто назвати і дискримінаційну політику царизму щодо євреїв, традиційно схильних до підприємництва і міського способу життя. Нова міграційна хвиля єврейського населення, пов'язана із поділами Польщі, налякала царський уряд настільки, що він постійно вводив обмеження на єврейське розселення.

«Смуга єврейської осілості» в Російській імперії час від часу змінювала свої обриси, але існувала постійно, починаючи з кінця XVIII ст. У період царювання Миколи I обмеження прав євреїв стосувалися насамперед розселення їх у містах. 1827 р. київський магістрат виселив євреїв за межі міста, через два роки євреїв виселили з Миколаєва та Севастополя.

1835 рік став рубіжним у політиці царизму щодо євреїв - від цього часу проживання євреїв поза смугою осілості каралося в адміністративному порядку. Заборона залишати території, що перебували у цій зоні, не поширювалися лише на євреїв-купців I гільдії, осіб з вищою освітою, середній медичний персонал, ремісників певних спеціальностей.

З початку 40-х рр. в містах з'являються «гетто» – квартали, спеціально призначені для єврейського розселення. Тоді ж євреям було заборонено селитися поблизу західного державного кордону. Внаслідок постійних дискримінаційних заходів зростала концентрація єврейського населення у містах і містечках Правобережної України (до 39% мешканців міст і 53% – містечок). У Бердичеві євреї становили 86% усього населення².

Загалом, до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації, що особливо наочно видно, порівнюючи їх з аналогічними показниками Західної Європи. Так, для прикладу, у 1890 р. частка міського населення в Англії складала 72%, в Німеччині – 48, 5%, у Франції – 37, 4%³.

За оцінкою Ф. Броделя, російська урбанізація 1897 р. була «найскромнішою цифрою в Європі», яка була тотожною рівню США часів

¹ Верменич Я. В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С.187.

² Там само. С. 189-190.

³ Вебер А. Рост городов в 19-м столетии. Пер. с англ. А.Н. Котельникова. Санкт-Петербург: Типография Е.Д. Кускова, 1903. С.47, 65, 79.

колоніальної залежності. Аналіз величезного обсягу статистики дозволив Ф.Броделю зважено підкреслити, що рівень 10% урбанізації означав досягнення «первісного рівня ефективності», а наступний щабель у поступі модернізації становить 40-50%¹.

Його на теренах уже колишньої Російської імперії буде досягнуто наприкінці 1950-х рр. (за переписом 1959 р. у містах СРСР проживало 48% населення)².

Щодо чисельності російських міст у кінці XIX ст., то дані офіційної статистики за різними джерелами суттєво відрізняються. У «переписному» 1897 р. під час обробки матеріалів було враховано 865 міст, у той час як за списками МВС і даними губернських статистичних комітетів – 945. Але при цьому слід враховувати особливості російських реалій та статистики, враховуючи той факт, що багато досить великих населених пунктів з розвинутою промисловістю, торгівлею, та значною кількістю населення статусу міста не мали. Радянський історик П. І. Риндзюньський використовував для таких поселень термін «виділені пункти»³.

У європейській частині їх було біля 3 тисяч з 9, 4 мн. осіб. В.Скубневський виділяє серед них такі великі, як Іжевський (21,5 тис. осіб.), Нижньо – Тагільський (30 тис.), заводи на Уралі, Юзівка (нині Донецьк) (32 тис.), фабричні села Орехово-Зуєво (33 тис.) і т.д.⁴

Об'єктивна картина щодо міського розселення була відсутня, адже як правило, офіційні дані не враховували до городян жителів передмість, які жили у слободах, промислових селищах, приміських селах.

Одночасно російська статистика вперто рахувала містами багато населених пунктів, віддаючи данину старій традиції. Так, за даними перепису 1897 р. було зафіксовано 18 міст з населенням менше 1 тис. осіб⁵.

Одним з наочних проявів урбанізації була концентрація населення у великих містах. У 60-ті роки XIX ст. лише чотири міста Росії мали чисельність жителів більшу 100 тис. осіб – Санкт-Петербург, Москва, Варшава і Одеса. У 1897 р. таких міст було вже 19, а і чисельність населення Петербурга і Москви перевищувала 1 млн. осіб (табл. 5)⁶.

Таблиця 5

**Населення великих міст Росії
з чисельністю жителів більше 100 тис. осіб у 1897 р.**

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм. XV – XVIII ст.: у 3 т. К: Основи, 1995. Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. С.416.

² Численность и состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1979 г.: Статистический сборник. Москва, 1984. С.26-28.

³ Риндзюньский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (Взаимоотношение города и деревни в соц.-экон. строе России). М.: Наука, 1983. С. 260.

⁴ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 18.

⁵ Там же. С. 19.

⁶ Россия. *Энциклопедический словарь* / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Л., 1991. С. 81-83.

Місто	жителів, осіб	
	в 1897 р.	в 60- хх. рр.
Санкт-Петербург	1267023	539471
Москва	1035664	351609
Варшава	638208	180657
Одеса	405041	118970
Лодзь	315209	32437
Рига	282943	77468
Київ	247432	68424
Харків	174846	52016
Тифліс	160645	60776
Вільно	159568	69464
Ташкент	156414	80000
Саратов	137109	84391
Казань	131508	63084
Катеринослав	121216	19908
Ростов-на-Дону	119889	29261
Астрахань	113391	42832
Баку	112253	13992
Тула	111048	53739
Кишинів	108796	94124

Найбільші міста країни були розміщені насамперед у західних регіонах: Польщі (Варшава, Лодзь), Прибалтиці (Рига, Вільно), на Півдні – (Одеса, Харків, Катеринослав, Ростов-на Дону, Кишинів), Кавказі – (Тифліс, Баку) та Поволжі (Саратов, Казань, Астрахань).

У Центральному Промисловому районі окрім Москви не було міст з населенням вище 100 тис. осіб, але була група міст з чисельністю жителів від 50 до 100 тис. (Ярославль, Твер, Іваново-Вознесенськ). У ЦПР найбільш значною за чисельністю жителів була Тула (111 тис.). За нею слідував Воронеж (84 тис.), Курськ (52,9 тис.) і Тамбов (48 тис.). У Середній Азії єдиним великим містом був Ташкент (156 тис.). У ряді регіонів зовсім не було міст з числом жителів понад 100 тис. осіб - це Європейська Північ,

Північний Кавказ, Урал, Сибір, Казахстан (Степовий край) і Далекий Схід. Так, на Уралі найбільш значними містами були Єкатеринбург (55,5 тис.), Перм (45,4 тис.), в Сибіру - Томськ і Іркутськ (кожен по 50 з лишком тисяч жителів), на Далекому Сході - Благовещенськ (32 тис.).

Наведені показники наочно відображають рівень урбанізації в різних районах країни. У тих районах, де було більше великих міст, вищими були і темпи урбанізації в цілому. Якщо в 1897 р міське населення Європейської Росії становило 13%, то в столичних губерніях – 57%, в країнах Балтії – 26%, в Польщі – 23%, в ЦПР – 22%¹.

У другій половині XIX ст. вже частіше не адміністративний статус, а саме розвиток економіки визначав зростання кожного конкретного міста. Якщо у феодальний період, як правило, саме губернські центри були і найбільшими містами за кількістю жителів у своїй губернії, то в другій половині XIX ст. нерідко повітові і навіть неповітові міста могли перевершувати за чисельністю жителів свої адміністративні центри. Так, 400 - тисячна Одеса перебувала у Херсонській губернії, населення ж Херсона в 1897 р. становило близько 60 тис., 300-тисячний Лодзь в Польщі був в десять разів більшим за свій губернський центр Петрокова. Іваново - Вознесенськ (54 тис.) був майже в два рази більшим за старовинний Володимир, який і був губернським центром, а його населення становило лише 28 тис. чол. І все ж зазвичай саме губернські центри залишалися у своїй губернії найбільшими містами².

Урбанізаційні процеси з другої половини XIX ст. стають все більше залежати від економічного розвитку. Важливими факторами, які сприяли посиленню урбанізації на теренах Російської імперії, слід назвати створення нових підприємств та індустріалізацію. На нашу думку, початкова стадія урбанізаційного переходу в Росії прийшлася на дореволюційний період і безпосередньо була пов'язана саме з успіхами індустріалізації. Її економічні аспекти, які проявилися у зміні структури господарства у кінці XIX – на початку XX ст., визначили і своєрідність урбанізаційних процесів.

Особливістю індустріалізації в Росії було те, що вона розпочалася значно пізніше, ніж у Західній Європі, проте, як і у країнах Європейської цивілізації, для розвитку промисловості, переважно важкої, характерним був високий рівень концентрації виробництва. Так, на підприємствах з чисельністю робітників понад 500 осіб працювало близько 50% їхньої загальної кількості, 30,9% робітників було зосереджено на заводах і фабриках з кількістю працюючих понад 1000 робітників.

Одними з найбільш великих промислових міст країни була Москва, яка стала промисловим центром імперії ще до відміни кріпосного права. У 1853 р. у місті було 443 фабрики з 46 тис. робітників. Місто було оточене кільцем

---

¹ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 20.

² Там же. С.21.

фабричних сіл, таких як Ізмайово і Черкізово, і невеликих промислових містечок, зокрема таких як Богородськ (нинішній Ногінськ).

Великим центром текстильної промисловості ЦПР було місто Іваново-Вознесенськ Володимирської губернії. У 1890 р. тут функціонувало 62 фабрики з 15, 3 тис. робітників. Ярославська промисловість була представлена в 1890 р. 47 підприємствами з 10 тис. робітників. Не поступалася Іваново-Вознесенську і знаменита Нікольська мануфактура Морозових у с. Нікольському (сучасне м. Орехово-Зуєво), на якій уже в 1869 р. було зайнято 10 тис. робітників та 25,7 тис. надомників¹.

У Південному регіоні у промислові центри перетворювалися старі міста, виникали й нові центри. Найбільшого рівня концентрація виробництва досягла в таких промислових центрах Півдня Росії, таких як Луганськ, Харків, Миколаїв, Юзівка, Одеса, Катеринослав².

У Північно-Західному районі головним промисловим центром був Санкт-Петербург.

У містах концентрувалися практично усі великі підприємства провідних галузей. Причому в українських губерніях, на відміну від інших територій Росії, були досить розвинуті у промислового відношенні повітові міста, частка яких становила більше 50% промислової продукції усіх міст.

Щодо губернських міст, прискорені темпи зростання населення, у першу чергу завдяки розвитку металургійної промисловості на початку 80-х рр. демонстрував Катеринослав, який зі своїми околицями набув надрегіонального значення. Перетворення міста, до того типово провінційного містечка в потужний промисловий осередок і центр управління всієї гірничодобувної промисловості Півдня України було пов'язане з розробкою рудних покладів Криворізького басейну та вугільних шахт Донбасу. Динаміка його розвитку нагадувала типову схему розвитку промислового міста – визначальними факторами містоутворення стали приплив населення та розвиток великих промислових підприємств.

Про темпи розвитку промисловості в місті свідчать дані, які наводять Т.Портнова: якщо у 1880 р. тут нараховувалося 49 фабрик і заводів з обсягом виробництва у 1, 5 млн. крб. і з чисельністю робітників 572 особи, то у 1903 р. їх було вже 194, сумарний обсяг виробництва складав 21, 5 млн. крб., а чисельність робітників досягла 10649 осіб³.

¹ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 37.

² Романюк Н. Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX - початок XX століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008 №11 (129). С. 204.

³ Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XXст. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (20. 02. 2021).

Промисловість, переважно важка, стала головним фактором урбанізації, і саме завдяки їй стрімко зростали молоді міста. Зв'язок зростання чисельності населення та індустріалізації не мав одностороннього характеру: так само як індустріалізація спонукала до припливу населення в міста, наявність значної кількості населення і вільної робочої сили створювала сприятливі умови для розвитку підприємств. Відповідно, процеси урбанізації були побічним продуктом індустріалізації, яка розпочалася на території Російської імперії у другій половині XIX ст.

Як приклад взаємозв'язку цих процесів – постійно зростаюча урбанізація на Донбасі. Завдяки реформам Олександра II у 1860–1870-х рр. тут виникла низка робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах. Так, на межі століть тут виникли такі індустріальні центри як Бахмут, Горлівка, Луганськ, Лисичанськ, Юзівка, які в подальшому визначали соціально-економічний розвиток як регіону, так і країни в цілому.

Прихильники швидкої індустріалізації Російської імперії пов'язували з Донбасом особливі сподівання. Я. Грицак влучно підмітив, що за їхніми уявленнями цей промисловий регіон мав стати великим плавильним казаном, у якому під впливом капіталістичної індустріалізації мало цивілізуватися новоприбуле населення, насамперед селяни з навколишніх російських, і меншою мірою, українських губерній¹.

Бурхливий розвиток промисловості регіону та його бурхлива урбанізація яскраво простежується на прикладі заводського поселення Юзівки (нині Донецьк). Воно виникло досить пізно, навіть як на східноєвропейські мірки, в 1869 році. Селище приваблювало до себе населення з віддалених територій: громадян Британії, до яких належав засновник міста Джон Юз, інженерів та кваліфікованих робітників з Європи, селян та євреїв із сусідніх губерній².

Заселення території Юзівського заводу проводилося доволі швидко. Уже в 1870 р. тут мешкало 42 родини, або 164 жителі, у 1875 – 63 родини, або 207 жителів, у 1878 р. – відповідно 100 і 303³, а до 1884 р. чисельність жителів селища налічувала 5494 осіб⁴.

Донецьк став зразком модернізації, центром великого індустріального регіону на Південному Заході Російської імперії, що на межі XIX – XX ст.

---

¹ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна*. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Львів- Київ, 2007. С. 34.

² Довжук І. В. Джон Юз та «Новоросійське товариство». *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 9. С.176.

³ Довжук І. Міста Донбасу: урбанізаційний і індустріальний стрибок. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – п очаток XX ст.)* / за ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С.158)

⁴ Там само. С.159.

за обсягами виробництва поступався лише Москві, Санкт-Петербургу, та польським провінціям.

Хоча процеси урбанізації Донбасу й Криворіжжя значно відставали від темпів індустріалізації, останні здатні були вразити будь-чию увагу: якщо на Уралі виробництво залізної руди зросло за 30 років (1870–1900) удвічі, то на території українських губерній – у 158 разів. Створюються монополістичні об'єднання промисловців у формі синдикатів, біржі, що стимулюють комерційні операції. Поряд з філіями загальноімперських банків виникає мережа приватних банків, система кредитної кооперації. Підсумовуючи результати російської урбанізаційної хвилі на українських теренах, сучасний український дослідник І. Кононов вбачає у виникненні Донбасу як нової металургійної та паливної бази Російської імперії появу «острівця індустріального суспільства»¹.

На Південному Сході імперії спостерігалася нові, незвичні для європейських країн, та й для більшості території Росії включно з українськими землями, процеси, – урбанізація була мало пов'язана з індустріалізацією (міста зазвичай виникали та розвивалися головним чином не як адміністративні, а промислові центри).

Ще однією особливістю урбанізації був величезний розрив у розвитку кількох великих промислових міст і маси населених пунктів, що не порипали в орбіту індустріальних перетворень. Так, модернізація Донбасу і Півдня мала досить суперечливий характер: індустріальна модернізація не тільки не супроводилася політичною і культурною, але й перебувала у гострому конфлікті з останніми. Іноземним капіталістам було не вигідно вкладати кошти у міську інфраструктуру, і тому Юзівка, не кажучи вже про інші нововиниклі осередки індустріалізації, офіційного статусу міста аж до падіння імперії так і не здобула. І за суто зовнішніми прикметами, і за станом культури вона не піднялася вище рівня занедбаного робітничого селища.

Суперечливий характер російської урбанізації відобразився у слабкому розвитку закладів культури у містах регіону, та складних умовах життя і праці міського населення. Так, для прикладу, численні заводські й шахтарські селища мали тенденцію до перетворення в міські населені пункти, але, як правило, ще довго були позбавлені рис нормального міського середовища і будь-яких ознак культурної інфраструктури. На важку низькооплачувану працю погоджувалися лише вчорашні селяни, здебільшого із дальніх, російських губерній. Приміром, у 1886 р. 56% рудничних робітників Слов'яносербського повіту були вихідцями з інших губерній, в основному з Тульської і Орловської. Переважно місцеві робітники, що жили в умовах неймовірної тісноти, часто у нелюдських

¹ Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України. Луганськ, 1999. С.113, 120.

умовах бараків, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади і власності, виявляючи схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, вчорашні селяни опинилися в становищі маргіналів, в системі цінностей яких превалювали культ грубої сили і сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денационалізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина і не набуваючи навичок міського жителя¹.

Щодо старого промислового району Уралу, то у пореформенний період він значно відставав від Півдня Росії. Урбанізаційні процеси в регіоні були пов'язані з промисловим освоєнням краю та губернською реформою Катерини II, яка офіційно визначила статус міст та заклала основи міського розселення. Але оскільки вибір міських поселень був заснований на формальних принципах, не брав до уваги реальні перспективи та економічний потенціал створених міст, враховуючи тільки їх відповідність критеріям адміністративного центра, то не дивно, що в умовах промислової революції відбулася диференціація уральських міст на «справжні» та «несправжні». Як показує історичний досвід, значна кількість міст виявилася на узбіччі магістральних напрямів урбанізації. Натомість, ті поселення (заводські селища), які в умовах індустріалізації об'єктивно включалися у цей процес, не могли у повному обсязі реалізувати свої можливості, так як були офіційно позбавлені міського статусу².

Важливим наслідком урбанізації стали зміни у соціальній структурі населення, які проявлялися у розмиванні традиційних соціальних страт. В масштабах Російської імперії доволі вдало відповідний ракурс досліджував О.Сенявський. Вивчаючи процес маргіналізації міського середовища, він дає його трактування як перетворення цілих груп населення в так звані «пограничні верстви», неадаптовані до існуючих реалій життя, та умовно поділяє маргіналізацію на «базову» і «ситуативну»³.

Паралельно спостерігався і процес маргіналізації сільського населення, що прямо був пов'язаний як із селянською реформою, так і з урбанізацією. Йдеться перш за все про відходництво і переселення селян до міст.

Станова точніше соціально-становою структурою міського населення Росії свідчила про те, що міста перебували на перехідному етапі від традиційного до індустріального типу – вони остаточно втратили традиційне обличчя, але ще не набули всіх «критично необхідних» рис модерного. Саме таку двойстість зафіксував Всеросійський перепис 1897 р. щодо становища основної станово-соціальної групи міської людності – міщан, купців, почесних і спадкових громадян. Наявність у міських центрах, передусім

¹ Верменич Я. В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011 С. 202.

² Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX – XX вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. С.36.

³ Сенявский. А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. С.65-66.

Надніпрянської України, значної частини вихідців із сільської місцевості свідчило про поступове посилення модернізаційного потенціалу міст (у першу чергу за рахунок селян-мігрантів). Саме завдяки їм посилювалися урбанізаційні процеси, а міська економіка набувала індустріальних рис.

Економічні аспекти індустріальної модернізації та урбанізаційні процеси стали важливим джерелом демографічних змін, зокрема, посиленню урбанізації сприяли міграційні процеси, які особливо яскраво простежуються на прикладі Південного регіону Російської імперії, який став безумовним лідером міграційного потенціалу. Інші регіони країни відзначалися низькою мобільністю населення.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні України досить чітко простежувалися такі ключові ознаки урбанізації, як збільшення частки і концентрація міського населення. При цьому Південь суттєво випереджав інші українські регіони за рівнем урбанізації¹.

На думку В. Константиної, двома головними чинниками зростання міського населення регіону були природний приріст і міграція².

Оцінити належним чином масштаби і сутність соціальних змін, спричинених промисловим освоєнням Півдня, надзвичайно складно внаслідок недостатньої кількості статистичних даних на кінець XIX ст. про співвідношення міського і сільського населення. Єдине джерело, що заслуговує на довіру – матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Так, за результатами перепису 1897 р. корінні жителі міст Таврійської губернії становили 64% наявного населення³.

Але за традицією, що склалася, до числа міського під час перепису було зараховано багато сільських мешканців. Приміром, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71782 чол.), у Херсонській - 108 пригородів (104132 чол.). За підрахунками Я. Бойка та Н. Данилової, з 948,8 тис. новоприбулих у південний регіон у пореформний період 66,1% (627,3 тис.) поповнили ряди сільського і лише 33,9% – міського населення (321,5 тис.). Чимало робітників, навіть тих, що працювали на підприємствах воєнного відомства, володіли земельними наділами, що дає підставу

---

¹ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 406.

² Там само. С. 484.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904. -С.42-43), Херсонської – 53% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.47. Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904.- С.36-38), Катеринославської 48% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.13. Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904. С.38-39).

фахівцям говорити про дивовижний гібрид сільської і міської культур навіть стосовно початку ХХ ст.¹

З огляду на цей незаперечний факт, багатьом російським містам слід ще було привести у відповідність свою містоутворюючу базу до нових умов, розширити її та урізноманітнити, розвинути ринкову інфраструктуру, поліпшити якість міського середовища, підняти рівень життя своїх мешканців та зробити їх справжніми городянами.

Ряд важливих заходів у цьому напрямі було реалізовано. Так, на території Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. відбувся сплеск розвитку міського благоустрою – 90-і рр. (для Одеси – 70-і рр.) це період, коли великі міста впорядковують водогін і каналізацію, вулиці вкривають бруківкою, центр міст забудовується кам'яними будинками: готелями, адміністративними, навчальними і культурними закладами, банками, лікарнями. Особливо вражаючою була розбудова Києва – якщо врахувати, що у 30-і рр. університет довелося будувати ледь не на порожньому місті серед старих руїн, а Хрещатик тоді зводився вздовж лісового яру, у якому полюбили полювати. Розвивається міський транспорт: перший трамвай Наддніпрянщини проїхав Києвом у 1892 р., другий – Катеринославою – 1897 р. (для порівняння, у Львові цей вид транспорту з'явився у 1894 р.).

Значні зміни в обігові інформації спричинило запровадження телеграфу (важливою рисою якого стало раніше неможливе відокремлення інформації від її носія) і телефону (із поширенням використання якого з'являються застороги батькам молодих панянок, щодо того, що молодь за допомогою телефону здобула винятково загрозливу для батьківського авторитету можливість – розмовляти з чоловіками, з якими їхні батьки навіть не були знайомі).

Міста, попри всі наявні складності, пов'язані з перенаселенням, вдосконалюють санітарно-медичне обслуговування мешканців – так, на 1900р. в Одесі число лікарняних ліжок складало близько 2 тисяч (найкращий показник на території майбутньої України). Для дітей, покинутих батьками, калік та немічних кращі шанси на порятунок складалися в містах, у яких у другій половині ХІХ ст. з'являються численні добродійні заклади.

На початку ХХ ст., за загальними підрахунками, у Російській імперії кожне третє місто мало театр, кожне друге – клуб, кожне десяте – музей, 60% міст мали друкарні, 49% – бібліотеки, у 4,5% міст мешканці могли користуватися трамваєм, у 2,6% – телеграфом і телефоном².

¹ Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1992. №9. С. 58-59.

² Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ століть в світлі модернізаційної теорії. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (30. 01. 2021)

Та попри очевидний прогрес, найновішими досягненнями могла користуватися незначна частина городян – заможних і тих, що мешкали в центрі міста. Основна ж частина міського населення, особливо у невеличких і середніх містах, на початок ХХ ст. мала той самий рівень комфорту, що і у ХІХ ст.

У цілому аналіз регіональної системи розселення в останній третині ХVІІІ– кінці ХІХ ст. дозволяє проілюструвати особливості початкового етапу урбанізації. У Російській імперії він був пов'язаний з промисловим розвитком та губернською реформою Катерини ІІ, яка офіційно визначила склад міст і відповідно заклала основи міського розселення, створивши необхідні стартові умов для розвитку урбанізації.

Загалом, кінець ХVІІІ століття (1775 – 1795 рр.) став дуже важливим для розуміння специфіки російської урбанізації періодом, коли відбулося офіційне розмежування міста і села з визначенням критеріїв статусу поселення, надання нових функцій містам – не тільки адміністративних, але й культурних, інформаційних та ін. У цей час були закладені основи сучасної мережі міських поселень, сформовані механізми і традиції містоутворення і міського жия, відмінні від сільських.

До другої половини ХІХ ст. спостерігалось стрімке оновлення складу і мережі російських міст. Однак, новостворені міські населені пункти так і не встигли стати справжніми містами ні за характером економічного розвитку, ні, тим більше, за якістю міського середовища). Багатьом з них у майбутньому ще доведеться привести свою містоутворюючу базу у відповідність до нових умов, розширити її і зробити більш різноманітною: розвинути ринкову інфраструктуру, ширше використовувати своє економіко-географічне становище, покращити міське середовище, підняти рівень життя своїх жителів і зробити їх справжніми городянами.

Щодо динаміки урбанізації в Російській імперії, то вона характеризувалася негативними показниками: запізнілий початок порівняно з країнами Західної Європи та Північної Америки, повільні темпи та інша специфіка містоутворення. Так, зокрема, якщо у Західній Європі міста виростали з економічних інтересів, то в Росії – з інтересів імперії, яка розширялася. Оскільки вибір міських територій був заснований на формальних принципах, не бралися до уваги реальні перспективи та економічний потенціал створюваних міст, а враховувалися лише їх відповідність критеріям адміністративного центру. Як наслідок – спостерігалася величезна нерівномірність у розподілі міських поселень.

Історичний досвід свідчив про те, що в умовах промислової революції відбулася чітка диференціація міст на «справжні» та «уявні». Обабіч магістрального напрямку урбанізації опинилася велика частина повітових міст. І, навпаки, ті поселення (заводські селища), які в умовах індустріалізації об'єктивно включилися у цей процес, не могли у повній мірі реалізувати свої можливості, оскільки були позбавлені міського статусу.

Таким чином, головною особливістю першого етапу російської урбанізації, яка кардинально відрізнялася від логіки західно-європейського урбанізаційного процесу, було те, що у формуванні та розвитку міської мережі значну роль відігравала держава з її регулюючим впливом, і це суттєво позначилося на функціях міст.

Урбанізаційні процеси в Російській імперії у цей період мали незакончений, однобічний характер, що було наслідком формування урбанізації як побічного продукту індустріалізації, зневажання потребами людей у місті, соціальній сфері. При цьому якість міського середовища була низькою. Незавершеність культурної модернізації призвела до створення проміжного типу особистості з багатьма архаїчними рисами традиційного суспільства, зокрема частково консервування рис сільського менталітету у нового міського населення.

Певні корективи, пов'язані зі зміною чисельності, соціальної структури міського населення, демографічних показників вніс лише початок промислового перевороту в 1830-х рр. та індустріалізація. Саме з її успіхами, які проявилися у зміні структури господарства у кінці XIX – на початку XX ст., була пов'язана і своєрідність перебігу російського урбанізаційного процесу. У цей період в російських містах концентрувалися фактори розвитку і створювалися передумови для трансформації та модернізації міського середовища, сприятиві для поглиблення відмінностей між містом і селом.

До позитивних результатів початкового етапу урбанізації слід віднести і формування великих міст (більше 100 тис. жителів) – багатофункціональних центрів, які мали великий потенціал розвитку та були здатні виступити у якості осередків економічного зростання. Позитивною стає і динаміка зростання населення міст Європейської Росії.

Важливим наслідком урбанізації стало формування нової системи соціокультурних відносин, відмінних від традиційних (общинних, станових) та орієнтованих на самостійну особистість – індивідуума, права й інтереси якого стають пріоритетними. У результаті змінювалися традиційні, суспільні, політичні, освітні культурні інститути, створювалися нові, побудовані на безстановому принципі, громадянських правах і свободах, і саме вони почали визначати характер, зміст міського середовища та міського способу життя.

Незважаючи на те, що до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації, що особливо наочно видно, порівнюючи їх з аналогічними показниками Західної Європи, російську урбанізацію слід сприймати як одну з ключових суспільних трансформацій XIX ст., яка призвела до принципових змін у структурі зайнятості, способі життя, характері соціальних зв'язків.

Загалом, початковий етап урбанізаційного процесу в Російській імперії став основою майбутнього процесу переходу від суспільства сільського до міського, який відбувся в нових історичних умовах у другій половині XX ст.